

Ἐρεισμα / Ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Περιοδικό των Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
των Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 3 / Issue 3

Δεκέμβριος 2023 / December 2023

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Ereisma* για την *Istoria*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Χρύσα Σκεπεντζή** | Cover photo © **Chryssa Skepentzi**, *Αδέξιες μοναξιές I*, 70x49,5 (2021).

Ευχαριστούμε την Χρύσα Σκεπεντζή για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA για την *Istoria* Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδην, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου, Αρτεμησία Κουρελά, Μαρουσώ Περδίκη, Ματίνα Φωτιάδου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *for History* Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara • **Issue Editors:** Athena Syriatou, Matina Fotiadou, Artemisia Kourela, Marouso Perdiki • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

[εισαγωγικά]

Το περιοδικό *Ερεισμα για την Ιστορία*, είναι το διεπιστημονικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, και έχει σκοπό την προβολή και την ανάδειξη της ιστορικής έρευνας των υποψηφίων διδακτόρων, των μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, παλαιών και νέων, καθώς και άλλων ιστορικών και μεταδιδακτόρων, που ενδιαφέρονται να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους σε αυτό. Τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό υπόκεινται σε κρίση από ανώνυμους κριτές. Τα θέματα αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, από τον 15ο αιώνα έως σήμερα, και αφορούν κατά κύριο λόγο την πρόσφατη έρευνα που διεξάγεται σήμερα είτε στο εργαστήριο είτε σε άλλα τμήματα ιστορίας και ερευνητικά κέντρα. Το περιοδικό είναι ανοιχτό σε ιστορικούς, ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που επιθυμούν να δημοσιεύσουν σε αυτό, καθώς στοχεύει στη διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων που παρουσιάζονται στις σελίδες του. Στην ύλη του περιλαμβάνονται ακόμη ανταποκρίσεις από επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, ανταποκρίσεις από εκδηλώσεις στην πόλη της Κομοτηνής με ιστορικά θέματα, συνεντεύξεις και βιβλιοκρισίες. Φιλοδοξεί να γίνει ένα στήριγμα για την έρευνα των νέων στα πρώτα τους βήματα στην ακαδημαϊκή αρένα.

Η διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Αθηνά Συριάτου

[editorial]

The Journal *EREISMA* (which is Greek for ‘stepping stone’) is the open-access, peer reviewed, interdisciplinary journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History of the Department of History and Ethnology of the Democritus University of Thrace and covers the period from 15th century to the present. Its chief aim is to bring to the general professional public historical research by PhD candidates and by current and previous post-graduate and undergraduate students of the Department of History and Ethnology, but it is very happy to consider publication of work by other historians. It will therefore showcase recent research, both from the Laboratory itself and from history departments in other Greek universities and other research institutions. As it targets on an interdisciplinary approach to history it invites articles not only from historians but also from anthropologists, sociologists and political scientists. It will also include reports on academic conferences and colloquia, cultural events regarding history taking place in Komotini, the seat of the Department as well as interviews and book reviews. The Journal hopes to become a stepping stone, publishing the work of young historians, as they take their first steps in their academic careers.

The Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

Athena Syriatou

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΑΡΤΕΜΗΣΙΑ ΚΟΥΡΕΛΑ, Ο δημόσιος λόγος στη Σμύρνη κατά την περίοδο της επιδημίας χολέρας (1865).....	7
KONSTANTINA TORTOMANI, Antiquarianism, Orientalism, and an Eluding Modernity: Depictions of Greece in British Nineteenth-Century Travel Accounts.....	19
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Η εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα σχολικά εγχειρίδια: Η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στον Μεσοπόλεμο...	30
ΧΡΗΣΤΟΣ ΦΩΤΟΓΛΙΔΗΣ, «Παλιότερα ήταν ευχή, τώρα είναι πραγματικότητα»: η επανεμφάνιση της συλλογικής δράσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, μέσα από τις κεντρικές φοιτητικές ενώσεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955-1967).....	47
ΣΙΝΤΟΡΕΛΑ ΜΠΡΑΧΑ, Ο εθνικός «Εαυτός» και ο Έλληνας ως εθνικός «Άλλος» στα σχολικά εγχειρίδια της Αλβανίας (1945-1990).....	64
ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΟΥΤΣΙΚΟΣ, Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981.....	79
ΦΩΤΕΙΝΗ ΓΡΑΜΜΕΝΙΔΟΥ, Τέχνη και αφηγήματα: Οι συντεχνίες του Διδυμοτείχου αφιερώνουν εικόνες στον Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Αθανασίου.....	93
ΧΡΥΣΑ ΜΕΝΔΡΙΝΟΥ, Κοσμικά θέματα στην εκκλησιαστική ζωγραφική του 19ου αιώνα: Η περίπτωση του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στις Ελευθερές Καβάλας.....	116
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	135

«Παλιότερα ήταν ευχή, τώρα είναι πραγματικότητα»¹: η επανεμφάνιση της συλλογικής δράσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, μέσα από τις κεντρικές φοιτητικές ενώσεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955-1967)²

Χρήστος Φωτογλίδης

Υποψήφιος διδάκτορας, Πολιτειακό Πανεπιστήμιο Οχάιο

Το παρόν κείμενο διερευνά την επανεμφάνιση της οργανωμένης συλλογικής δράσης στην ελληνική μετεμφυλιακή κοινωνία εξετάζοντας τη φοιτητική παρουσία και δράση την περίοδο 1955-1967. Εστιάζοντας παραδειγματικά στην περίπτωση των φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, επιχειρούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οικειοποίηθηκαν τη συλλογική δραστηριότητα και άρθρωσαν δημόσιο λόγο.

Η είσοδος και η ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας στην πολιτική σκηνή χαρακτήρισαν τη δεκαετία του 1960 σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι αιτίες και οι παράγοντες του φαινομένου έχουν απασχολήσει διεξοδικά τους ιστορικούς και τους κοινωνικούς επιστήμονες.³ Αν και

¹ Τα Φοιτητικά Γράμματα, τεύχ. 12, Απρίλιος 1959.

² Το παρόν κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή κεφαλαίου της μεταπτυχιακής μου διπλωματικής εργασίας με τίτλο: «Η ανασυγκρότηση της ελληνικής μεταπολεμικής κοινωνίας: Η περίπτωση της φοιτητικής νεολαίας στη Θεσσαλονίκη (1955-1967)». Αρχικά, παρουσιάστηκε στο συνέδριο «3η Συνάντηση Μεταπτυχιακών, Υποψήφιων Διδακτόρων και Μεταδιδακτορικών Ερευνητών», το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 19-21 Μαΐου 2022 στην Κομοτηνή. Η εργασία εκπονήθηκε και υποστηρίχθηκε στις 10 Ιουνίου 2022, στο τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ, στο ΠΜΣ «Πολιτική Ιστορία, Πόλεμος και Στρατηγικές Σπουδές». Οφείλω ευχαριστίες στην οργανωτική και επιστημονική επιτροπή του συνεδρίου για την αποδοχή της ανακοίνωσης και την άψογη διοργάνωση.

³ Η μελέτη της νεολαίας και του νεολαίστικου ακτιβισμού βρίσκεται σε άνθηση τα τελευταία 25 χρόνια με πολλές μελέτες να επεκτείνονται φωτίζοντας νέες πλευρές του φαινομένου, ενδεικτικά: Arthur Marwick, *The sixties* (Oxford: Oxford University Press, 1998); Axel Schildt και Detlef Siegfried, επιμ., *Between Marx and Coca-Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980* (Oxford NY: Berghahn Books, 2006); Martin Klimke, *The Other Alliance: Student Protest in West Germany and the United States in the Global Sixties* (Princeton: Princeton University Press, 2009); Anna Von der Goltz, *The Other '68ers: Student Protest and Christian Democracy in West Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2021); Daniel Laqua και Nikolaos Papadogiannis, «Youth and internationalism in the twentieth century», *Social History* 48, 1 (2023): 1-16. Οι περισσότερες μελέτες που έχουν εκπονηθεί σε σχέση με την ελληνική νεολαία αφορούν τη νεολαία κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ενδεικτικά: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ* (1941-1945) (Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, 2005); Οντέτ Βαρών-Βασάρη, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση* (Αθήνα: Εστία, 2009); ή την αριστερή νεολαία, ενδεικτικά: Κατερίνα Σαίν-Μαρτέν, *Λαμπράκηδες, Ιστορία μιας γενιάς* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1984); Ιωάννα Παπαθανασίου, *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960, αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, επιμ. Πολίνα Ιορδανίδη, Άντα Κάπολα, Τάσος Σακελλαρόπουλος, και Αγγελική Χριστοδούλου (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, INE/EIE, 2008). Επίσης, έχουν εκπονηθεί κάποιες μελέτες για την Ε.O.N., τη μεταξική νεολαία: Αθανασία Μπάλτα, «Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας της 4ης Αυγούστου. Προπαγάνδα και πολιτική διαφώτιση. Μια αρχειακή έρευνα», στο *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, επιμ. Χάγκεν Φλάισερ και Νίκος Σβορώνος, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου* (Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989). Ελένη Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου: Φωτογραφίες*

είναι δύσκολο να οριστεί το τι είναι εντέλει η «νεολαία», η παρούσα εργασία νιοθετεί την προσέγγιση που συνόψισε ο ιστορικός Αντώνης Λιάκος, σύμφωνα με τον οποίο κάθε φορά η εκάστοτε νεολαία είναι το προϊόν μιας σύμπτωσης (συγκεκριμένων) δημογραφικών, κοινωνικών και πολιτισμικών μεταβολών,⁴ ή με άλλα λόγια, όπως σημείωνε ο Σπύρος Ασδραχάς:

δεν πρόκειται για μιαν ενιαία νεολαία, αλλά για νεολαίες, δηλαδή μερικενμένες ως αντιθετικές εντάξεις των νεανικών ηλικιών στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της ιστορικής τους στιγμής· πρόκειται για δρώμενα της ιστορικής τους στιγμής· πρόκειται για νεολαίες που, παρά τους σταθερούς χαρακτήρες τους, μοιράζονται ανάμεσα στις κοινωνικές αδράνειες και στις δυναμικές [...].⁵

Αυτού του είδους η προσέγγιση μας επιτρέπει να κρατήσουμε αποστάσεις από ντετερμινι-

(Αθήνα: IAEN, 1987). Παύλος Πετρίδης, επιμ., *E.O.N. Η φασιστική νεολαία του Μεταξά* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2000)· ενώ άλλες μελέτες αφορούν τους φοιτητές και επικεντρώνονται στη δράση των νέων στα πανεπιστημιακά ιδρύματα, ενδεικτικά: Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: IAEN, 2009)· Δημήτρης Μαυροσκούφης, *Τα "προοδευτικά ζιζάνια" των Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: από τον αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον μακαρθισμό του Εμφυλίου* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2021). Παράλληλα, τα τελευταία χρόνια νιοθετήθηκαν νέες οπτικές και εργαλεία, όπως αυτά της πολιτισμικής ιστορίας, ενδεικτικά: Κώστας Κατσάπης, *To «Πρόβλημα Νεολαία».* Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974 (Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις, 2013)· Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της Δικτατορίας, φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα* (Αθήνα: Πόλις, 2015)· Nikolaos Papadogiannis, *Militant around the clock? Left-Wing Youth Politics, Leisure, and Sexuality in Post-Dictatorship Greece, 1974-1981* (Oxford NY: Berghahn Books, 2015). Ενώ, αναφορά πρέπει να γίνει σε έναν σημαντικό συλλογικό τόμο για την ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίου και Ιωάννα Παπαθανασίου, επιμ., *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010). Αυτού του είδους ο πολλαπλασιασμός του ενδιαφέροντος άνοιξε μία ιστοριογραφική συζήτηση, απότοκο της οποίας είναι και η παραγωγή διδακτορικών διατριβών και μεταπτυχιακών εργασιών: Δημήτρης Παπανικολόπουλος, «Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα: ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60» (διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2014)· Μιχάλης Μωραΐτης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα: Πολιτική ριζόσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)» (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2015)· Αθανάσιος Γκανούλης, «Ακροδεξιές οργανώσεις και παρακράτος στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1949-1967» (διπλωματική εργασία, ΠΑΜΑΚ, Θεσσαλονίκη, 2016)· Χρήστος Πουλιάνας, «Εθνική Κοινωνική Οργάνωσης Φοιτητών (ΕΚΟΦ): Πρακτικές και πολιτική ιδεολογία του δεξιού εξτρεμισμού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1960-1967)» (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2017)· Δημήτριος Μπέκας, «Η πολιτική και οργανωτική ανάπτυξη του ελληνικού φοιτητικού κινήματος κατά την προδικτατορική περίοδο. Τα τρία πρώτα Πανσπουδαστικά Συνέδρια (1957-1960)» (μεταπτυχιακή εργασία, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα, 2018)· Θεοδώρα Τζήκα, «Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης στο μετεμφυλιακό κράτος, 1950-1967: Συγκρότηση, αιτήματα, συλλογική δράση» (διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, 2019)· Μιχάλης Μπολώσης, «Φοιτητικές-πολιτικές νεολαίες της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα, 1949-1981» (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2020). Επίσης, χρήσιμη είναι η μελέτη για τον ελληνικό φοιτητικό Σύλλογο Χαιδελβέργη: Σταύρος Μουδόπουλος, *Ελληνικές ενώσεις στη Χαιδελβέργη. Ελληνικός Φοιτητικός Σύλλογος Χαιδελβέργης. Ελληνική Κοινότητα Χαιδελβέργης* (Αθήνα: Νήσος, 2020).

⁴ Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης* (Αθήνα: Λωτός, 1988), 7.

⁵ Σπύρος Ασδραχάς, «Η Νεότητα: Σταθερές και Ιδιοπροσωπείες», στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίου, και Ιωάννα Παπαθανασίου (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010), 12.

στικές αφηγήσεις που περιγράφουν την ανθρώπινη δραστηριότητα ως τελειωμένο προϊόν και όχι ως διαρκή εμπειρία.⁶ Με αυτήν την έννοια, αντιλαμβανόμαστε και αντιμετωπίζουμε τη δημόσια παρουσία και δράση των φοιτητών στη δεκαετία του 1960 ως μία διαμορφωτική εμπειρία.⁷

Τα χρονικά όρια της έρευνας, 1955-1967, καθορίζονται από δύο ορόσημα, τα οποία δεν αντιμετωπίζονται μόνο ως τομές αλλά και ως συνέχειες. Ψήγματα συλλογικής δραστηριότητας παρατηρούνται και τα προηγούμενα χρόνια, όπως και τα επόμενα, αλλά την περίοδο που εξετάζουμε το φαινόμενο πυκνώνει και αποκρυσταλλώνεται στον σχηματισμό ποικίλων οργανωμένων συλλογικοτήτων στον φοιτητικό χώρο με δυναμική δημόσια παρουσία και δράση. Θεωρούμε έτσι ότι το πρώτο ορόσημο είναι οι μαχητικές κινητοποιήσεις για το Κυπριακό από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και το δεύτερο η επιβολή της δικτατορίας το 1967. Η Ελλάδα, αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου τον Αύγουστο του 1949, εντάχθηκε στον δυτικό συνασπισμό δυνάμεων και στη σφαίρα επιρροής των ΗΠΑ. Ο εμφύλιος άφησε πίσω του μια κοινωνία βαθιά διαιρεμένη. Αυτή η εμπειρία καθόρισε τον ελληνικό κοινωνικό μετασχηματισμό και κάθε είδους «κοινωνική συμμαχία». Η διαδικασία της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης δεν έγινε στη βάση συμβιβασμών ή επαναδιαπραγμάτευσης, αλλά με όρους επιβολής. Κατά την περίοδο που μελετούμε οι έντονες πολιτικές διεργασίες επιδρούν σταθερά στα αιτήματα των φοιτητών. Οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό ζήτημα, η εκλογική άνοδος της ΕΔΑ το 1958 και οι εξελίξεις που αυτή προκάλεσε,⁸ οι εκλογές του 1961 και ο ανένδοτος αγώνας,⁹ η κρίση του 1965, όλα σε διαπλοκή με το μεταπολεμικό πλέγμα εξουσίας,¹⁰ καθόρισαν τη δράση και τη δημιουργία των φοιτητικών συλλόγων αλλά και των νεολαίστικων πολιτικών ομάδων και οργανώσεων.¹¹

Κατά το διάστημα της περιόδου που εξετάζουμε, ο πανεπιστημιακός χώρος υπήρξε το κατ' εξοχήν πεδίο επανεμφάνισης της συλλογικής δράσης στην ελληνική μετεμφυλιακή κοινωνία. Με όχημα, τις κεντρικές ενώσεις και τους συλλόγους, οι φοιτητές επιχείρησαν να προωθήσουν διεκδικήσεις και αιτήματα που αφορούσαν τα ζητήματα των σπουδών τους αλλά και ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα. Το μετεμφυλιακό κράτος, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω, αρχικά υποστήριξε την ελεγχόμενη από τους μηχανισμούς του φοιτητική οργανωμένη δράση. Ωστόσο, η εμπειρία της συλλογικής δραστηριότητας, μέσα σε μια δεκαετία κρίσιμων για την χώρα κοινωνικών και πολιτικών γεγονότων και εξελίξεων, συνέβαλε στην ανάδυση ενός πολύμορφου φοιτητικού κινήματος που αμφισβήτησε τους ίδιους τους όρους με τους οποίους το κράτος της εθνικοφροσύνης αντιλαμβανόταν

⁶ Raymond Williams, *Κουλτούρα και ιστορία* (Αθήνα: Γνώση, 1994), 326.

⁷ Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, 326.

⁸ Ιωάννης Στεφανίδης, «Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος", 1958-1961», *Μνήμων* 29, (2008): 199-141.

⁹ Χρήστος Χρηστίδης, *Ο ανένδοτος αγώνας. Η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης 1961-1963* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018).

¹⁰ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2019), 374.

¹¹ Για την πληρέστερη εξέταση των πολιτικών διεργασιών της περιόδου βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2003). Για πληρέστερη παρουσίαση των γεγονότων που αφορούν τη νεολαία και τη διαμαρτυρία κατά την υπό εξέταση περίοδο βλ. Στέφανος Στεφάνου και Ζήσιμος Συνοδινός, *Τα αρχεία της EMIAN. Γενικό ευρετήριο*, (Αθήνα: EMIAN, 2010), 11-43. Νίκος Σερντεδάκης, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010).

την ελληνική μεταπολεμική κοινωνική ανασυγκρότηση και τον κοινωνικό ρόλο των φοιτητών. Αυτού του είδους η οικειοποίηση πρακτικών και θεσμών, που συντελέστηκε μετά τα τέλη της δεκαετίας του '50, ενισχύθηκε σταδιακά καθώς διανθίστηκε με διάφορα αιτήματα φτάνοντας μέχρι το αίτημα του εκδημοκρατισμού μερικά χρόνια αργότερα.¹²

Οι μαχητικές διαδηλώσεις των τελών της δεκαετίας του 1950, στην πραγματικότητα κατέληξαν να αφορούν στο σύνολο τους τον φοιτητικό πληθυσμό. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να ενταχθεί με δυναμικό τρόπο στην πολιτική διαπάλη και μέρος του φοιτητικού κόσμου που μέχρι πρότινος ήταν αδιάφορο για τα κοινά δεν συμμετείχε στον δημόσιο βίο. Με άλλα λόγια, από τη μία αριστεροί φοιτητές υπερβαίνουν την απομόνωση και τα όρια που τους είχε επιβάλλει το μετεμφυλιακό κράτος και, από την άλλη, νέοι φοιτητές, χωρίς την κουλτούρα της διεκδίκησης και της συμμετοχής, πολιτικοποιούνται και συσπειρώνονται αρχικά γύρω από το πολιτικό-εθνικό αίτημα και στη συνέχεια γύρω από άλλα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα.

Πολλοί είναι οι παράγοντες που συνέβαλαν σ' αυτήν την εξέλιξη. Η αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού είναι αναμφισβήτητα συνδεδεμένη με τη δημιουργία των νέων συλλόγων. Η απομάκρυνση από τον γονεϊκό έλεγχο, όπως επίσης και η σταδιακή καθιέρωση ενός υποτυπώδους χρηματικού ποσού που δεν αφορούσε αποκλειστικά τα πάγια έξοδα των νέων αλλά τον ελεύθερο τους χρόνο, ήταν παράγοντες που συνέβαλαν στην ενίσχυση της συλλογικής δράσης στον χώρο του πανεπιστημίου και στη δημιουργία νέων και διαφορετικών φοιτητικών ομάδων παρέμβασης, «νεανικών πολιτισμών» και συλλογικών ταυτοτήτων.¹³

Κυρίαρχο ρόλο, στη Θεσσαλονίκη, την υπό εξέταση περίοδο έπαιξαν οι δύο κεντρικές φοιτητικές ενώσεις, η Φοιτητική Ένωσις Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΦΕΠΘ) και η Επιμορφωτική Φοιτητική Ένωσις Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΕΦΕΠΘ)¹⁴ και αργότερα, μετά την ένωση τους, η Φοιτητική Ένωσις Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΦΕΑΠΘ). Στα καταστατικά των επί μέρους συλλόγων αλλά και των ενώσεων υπογραμμίζεται ότι σκοπός της ίδρυσης τους ήταν η σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των φοιτητών αλλά και των σχέσεων των φοιτητών με τους καθηγητές τους και η αντιμετώπιση διαφόρων φοιτητικών ζητημάτων.¹⁵ Αναφέρεται ότι οι σύλλογοι θα ήταν «μακράν πάσης πολιτικής αναμείξεως και κομματικών εκδηλώσεων», καθώς η πολιτική δράση θεωρήθηκε ότι δεν συμβαδίζει με την ιδιότητα του μέλους του Διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου, επισημαίνεται επίσης ότι οι συμμετέχοντες στον εκάστοτε σύλλογο δεν επιτρέπεται να συμμετέχουν σε φοιτητικά κόμματα και ότι ο σύλλογος δεν έχει πολιτικό χαρακτήρα.¹⁶ Κάποια από

¹² Για μια παρουσίαση των νεανικών αγώνων τα προηγούμενα χρόνια βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, «Νεανικοί αγώνες στις απαρχές της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1953)», στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανώλακης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου (Αθήνα: Θεμέλιο, 2010).

¹³ Για περισσότερα βλ. Κορνέτης, *Τα παιδιά της Δικτατορίας*.

¹⁴ Είναι χρήσιμο να αναφέρουμε ότι και οι δύο ιδρύθηκαν έχοντας ως παράδειγμα την αντίστοιχη φοιτητική ένωση της Αθήνας, τη Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Πανεπιστημίου Αθηνών (ΔΕΣΠΑ). Η ΔΕΣΠΑ είχε ιδρυθεί το 1949, αλλά παρέμενε αδρανής μέχρι περίπου το 1955-1956 και από ότι φαίνεται ελεγχόταν από το Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης. Σταδιακά, από το 1955 και έπειτα, η κατάσταση άλλαξε τόσο στην Αθήνα όσο και στη Θεσσαλονίκη. Βλ. Μωραΐτης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», 16-17.

¹⁵ Ενδεικτικά: Καταστατικό Συλλόγου Φοιτητών Πολυτεχνικής (1961), *Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας*.

¹⁶ Ενδεικτικά: Καταστατικό Συλλόγου σπουδαστών Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου

τα καταστατικά υπογράμμιζαν ότι τα μέσα τα οποία θα μεταχειριζόταν ο σύλλογος για την επίτευξη των σκοπών του δε θα διατάρασσαν την κανονική λειτουργία του Πανεπιστημίου -εννοώντας κινηματικές διαμαρτυρίες ή απεργίες. Μάλιστα, σε ένα από αυτά σημειώνεται ότι αποδοκιμάζεται κάθε ενέργεια όπως η απεργία ως «απάδουσαν εις την φοιτητικήν αξιοπρέπειαν».¹⁷ Όλα τα καταστατικά απέφευγαν ριζοσπαστικές διατυπώσεις. Έτσι, βλέπουμε σε πολλά καταστατικά διακηρυγμένους σκοπούς όπως η «εκπλήρωσις των εθνικών διεκδικήσεων και πόθων»,¹⁸ η «προστασία και εξύψωση των εθνικών αξιών της πατρίδος»¹⁹ και η καλλιέργεια των αρχών «του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού».²⁰ Ως σκοποί επίσης προβάλλονται η διενέργεια συνεδρίων, η έκδοση εντύπων, η σύσφιξη των σχέσεων με φοιτητές άλλων σχολών, η διενέργεια επιμορφωτικών εκδηλώσεων, η παρέμβαση στον ημερήσιο τύπο και το ραδιόφωνο, οι εκδρομές και η στήριξη απόρων φοιτητών.²¹ Στα περισσότερα εξ αυτών των καταστατικών γίνεται ρητή αναφορά στη συμμόρφωση των μελών των συλλόγων στις διατάξεις του καταστατικού. Ωστόσο, συχνά οργανωμένοι σε πολιτικές νεολαίες φοιτητές συμμετείχαν ταυτοχρόνως και σε φοιτητικούς συλλόγους και καλούσαν σε απεργίες και σε άλλους είδους κινητοποιήσεις. Σε γενικές γραμμές, συχνά το καταστατικό παρείχε απλώς τη νομική κάλυψη για την ίδρυση του συλλόγου, δηλαδή ήταν ο τρόπος για να εξασφαλιστεί η σφραγίδα του Πρωτοδικείου.

Μέχρι το 1954, συλλογικός φορέας ήταν ο Σύλλογος των Διεθνών Σχέσεων των φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ο σύλλογος διατηρούσε αγαστές σχέσεις με τις πρυτανικές αρχές. Στις εκδηλώσεις του συλλόγου παρενέβαινε ο Πρύτανης αλλά και καθηγητές, ενώ στην έκδοση για τις φοιτητικές δράσεις ανάμεσα στα έτη 1953-1954 δημοσίευσε ψήφισμα με το οποίο, μεταξύ άλλων, συνεχάρη την κυβέρνηση για τη στάση της στο Κυπριακό, επειδή εκείνη, «εξεδήλωσεν την απόφασιν του Πανελληνίου όπως αγωνισθή διά την απόδοσιν της Κύπρου εις την Ελλάδα».²² Εκτός από τον Σύλλογο Διεθνών Σχέσεων, που είχε ιδρυθεί το 1929, στο πλαίσιο του Πανεπιστημίου λειτουργούσαν επίσης το Τμήμα Φοιτητικού Τουρισμού, η Χριστιανική Φοιτητική Ένωση, ο Φυσιολατρικός Όμι-

Θεσσαλονίκης (1966), Καταστατικό Συλλόγου φοιτητών Χαλκιδικής Ο Αριστοτέλης (1961) και Καταστατικό Φοιτητικού Επιμορφωτικού Ομίλους Θεσσαλονίκης (1965) όπου χαρακτηριστικά αναφέρει: «Το Σωματείο θα επιδιώξῃ τα ανωτέρω μακράν πάσης πολιτικής αναμίξεως, καθοδηγούμενον μόνον από τα εθνικά ιδεώδη και τας αρχάς του Ελληνοχριστιανικού Πολιτισμού». Αυτού του είδους οι διατυπώσεις υπάρχουν σχεδόν σε όλα τα ιδρυτικά καταστατικά της εποχής. Παράλληλα, η αντεθνική δράση είναι μία από τις προβλεπόμενες αιτίες διαγραφής βλ. και Καταστατικό Επιμορφωτικής Φοιτητικής Ένωσης Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955), Καταστατικό Συλλόγου φοιτητών Ιατρικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Σ.Φ.Ι.Α.Π.Θ.) (1962), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

¹⁷ Ενδεικτικά: Καταστατικό Συλλόγου Φοιτητών Κτηνιατρικής (1956), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

¹⁸ Ενδεικτικά: Καταστατικό Επιμορφωτικής Φοιτητικής Ένωσης Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

¹⁹ Καταστατικό Επιμορφωτικής Φοιτητικής Ένωσης Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

²⁰ Ενδεικτικά: Καταστατικό Συλλόγου σπουδαστών Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1966), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

²¹ Ενδεικτικά: Καταστατικό Συλλόγου Ενώσεως Ποντίων φοιτητών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1960). Καταστατικό Συλλόγου Κρητών φοιτητών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1959). Καταστατικό Φοιτητικού Τουριστικού Ομίλου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1966). Καταστατικό Συλλόγου Χίων φοιτητών σπουδαστών Θεσσαλονίκης Ο Ομηρος (1966). Καταστατικό Θεολογικού Φοιτητικού Συλλόγου του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1958). Καταστατικό Συλλόγου φοιτητών Φαρμακευτικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1959), ΓΑΚ/ΙΑΜ.

²² Επετηρίς φοιτητικής δράσεως 1953-1954, *Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο*, 5.

λος, ο φοιτητικός Σύλλογος Δασολογίας, ο Σύλλογος Φοιτητών Κτηνιατρικής, η Ένωση Φοιτητών Σχολών Νομικής και Οικονομικών. Από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Θεσσαλονίκης, από τις αρχές του 1953, φοιτητές παρουσίαζαν τη φοιτητική εκπομπή «Φοιτητικό Τέταρτο», με αποτέλεσμα το ακαδημαϊκό έτος 1953-54 να πραγματοποιηθούν συνολικά 41 φοιτητικά προγράμματα.²³

Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα για τη φοιτητική ζωή αποτέλεσε η ίδρυση της Φοιτητικής Ένωσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1954. Η ΦΕΠΘ εξέφραζε τα αιτήματα των φοιτητών όλων των σχολών, οι οποίοι «ενδιαφέρθηκαν ζωηρά για την κίνηση αυτή» και έτσι προέκυψαν περισσότεροι από 100 αιρετοί εκπρόσωποι. Οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι κάθε σχολής του Πανεπιστημίου συζητούσαν το σχέδιο του καταστατικού επί δύο μήνες έως την ψήφιση του.²⁴ Το καταστατικό εγκρίθηκε από τον Πρύτανη Μαρίνο Σιγάλα, ο οποίος προηγουμένως είχε διευκολύνει και βοηθήσει τη διενέργεια των εκλογών. Ένα χρόνο αργότερα, το 1955, ιδρύθηκε και η Επιμορφωτική Φοιτητική Ένωσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.²⁵ Οι δύο σύλλογοι, που με το πέρασμα των χρόνων ενώθηκαν, μπορεί να είχαν διαφορετικές και αποκλίνουσες αντιλήψεις για επιμέρους φοιτητικά ζητήματα, αλλά σε ζητήματα ιδεολογίας οι διαφορές τους δεν ήταν ουσιαστικές. Πιθανότατα η ύπαρξη δύο ενώσεων μέχρι τον Απρίλιο του 1959 οδήγησε στην ύφεση της φοιτητικής δράσης.²⁶ Οι δύο αυτές ενώσεις επιχείρησαν να ανταποκριθούν στα φοιτητικά αιτήματα, αλλά δεν εξέφρασαν ευρύτερες πολιτικές θέσεις, με βασική εξαίρεση το Κυπριακό. Η ΕΦΕΠΘ πρόβαλε ως αιτία της δημιουργίας της την ανάγκη που είχε το Πανεπιστήμιο και συνολικά η ελληνική κοινωνία να συμμετέχουν οι νέοι στις κοινωνικές διεργασίες.²⁷ Και σε αυτήν την περίπτωση γίνεται αναφορά στη συνεισφορά του Πρύτανη. Καταστατικοί σκοποί της ίδρυσης της ήταν: «η προστασία και εξύψωσις των ηθικών αξιών της Πατρίδος, της Θρησκείας, της Δικαιοσύνης και της Ελευθερίας. Η εκπλήρωσις των εθνικών διεκδικήσεων και πόθων. Η πνευματική ανάπτυξις, ψυχική ανάστασις και σωματική αγωγή των φοιτητών και η ενίσχυση των εχόντων ανάγκην φοιτητών».²⁸ Παρατηρούμε ότι το καταστατικό της Ένωσης αναπαράγει την επίσημη/κρατική ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Παράλληλα αναδεικνύεται και ο κοινωνικός χαρακτήρας του συλλόγου με αναφορές στην ενίσχυση και υποστήριξη των φτωχότερων φοιτητών.²⁹ Στη συνέχεια, επισημαίνεται ότι η Ένωση δεν αναμειγνύεται σε πολιτικά ζητήματα και δεν έχει σχέση με πολιτικά σωματεία ή οργανώσεις.³⁰

Η ΕΦΕΠΘ εξέδιδε το περιοδικό *Τα Φοιτητικά Γράμματα*. Από το πρώτο κιόλας τεύχος γίνεται αναφορά στο Κυπριακό με την επισήμανση ότι ο φοιτητικός κόσμος της Θεσσαλονίκης παρακολουθούσε «άγρυπνα την πορεία του μεγάλου εθνικού ζητήματος».³¹ Ως στε-

²³ Επετηρίς φοιτητικής δράσεως 1953-1954, 11.

²⁴ Επετηρίς φοιτητικής δράσεως 1953-1954, 44.

²⁵ Καταστατικό ΕΦΕΠΘ, ΓΑΚ/ΙΑΜ.

²⁶ Μωραϊτίδης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», 71.

²⁷ *Ta Φοιτητικά Γράμματα*, τεύχ. 1 (Μάρτιος 1955): 28.

²⁸ Καταστατικό ΕΦΕΠΘ.

²⁹ Καταστατικό ΕΦΕΠΘ: «Σκοποί της Ενώσεως είναι: [...] δ. Η ενίσχυση των εχόντων ανάγκην φοιτητών».

³⁰ Καταστατικό ΕΦΕΠΘ: «Άρθρον 3^{ον} α. Η Ένωσης δεν αναμειγνύεται εις ζητήματα πολιτικής φύσεως, β. Αποκλείεται πάσα εξάρτησης της Ενώσεως από οιονδήποτε άλλον Σωματείον η οργάνωσιν πολιτικού κοινωνικού ή οικονομικού περιεχομένου».

³¹ *Ta Φοιτητικά Γράμματα*, τεύχ. 1, 30.

νά φοιτητικά ζητήματα για την ΕΦΕΠΘ νοούνταν τα ζητήματα που αφορούσαν την ειδική μεταχείριση των φοιτητών από την Πολιτεία, εκπτώσεις δηλαδή σε εισιτήρια συγκοινωνιών και υπεραστικών μεταφορών, κινηματογράφου ή θεάτρου. Από τον πρώτο προγραμματισμό του συλλόγου ξεχωρίζουν οι εξορμήσεις στην ελληνική ύπαιθρο, οι εκδηλώσεις της χορωδίας του πανεπιστημίου υπό την αιγίδα της ΕΦΕΠΘ για την ψυχαγωγία του στρατού και η διοργάνωση εβδομαδιαίων διαλέξεων για την ελληνικότητα της Μακεδονίας και το Μακεδονικό Ζήτημα.³²

Η ΕΦΕΠΘ διατηρούσε «Επιτροπή Κυπριακού Αγώνος», η οποία μάλιστα παρουσιάστηκε στον Υπουργό Γενικό Διοικητή Βορείου Ελλάδος.³³ Στόχοι της επιτροπής ήταν οι εξορμήσεις στη βόρεια Ελλάδα και οι «δυναμικές ενέργειες υπέρ της Κύπρου». Πέρα από το Κυπριακό, συχνά γίνονται αναφορές και στο Βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Αυτού του είδους οι εξορμήσεις συνδέονταν ευθέως με τον διακηρυκτικό στόχο της ΕΦΕΠΘ για τη σύνδεση της νεολαίας με την κοινωνία. Η ΕΦΕΠΘ είχε ξεκάθαρο αντικομουνιστικό χαρακτήρα, σύμφωνα με το «πνεύμα» της εποχής. Σημείωνε τον Απρίλιο του 1955: «Κομμουνιστικές ασχήμιες: τελευταία άρχισαν δειλά δειλά να εκδηλώνονται κάποιες προσπάθειες για αναβίωση του κομμουνιστικού πυρήνα στο Πανεπιστήμιο. Ας έχουν υπόψιν τους οι ξενόδουλοι, ότι οι Έλληνες φοιτητές θα συντρίψουν κάθε ενέργεια τους στην πρώτη της εκδήλωση!»³⁴ Ας σημειώσουμε ότι από το καλοκαίρι του 1954 είχε ιδρυθεί η οργάνωση Νέων ΕΔΑ, μετεξέλιξη της οποίας υπήρξε η νεολαία της ΕΔΑ που ιδρύθηκε επίσημα το καλοκαίρι του 1956.

Ορισμένες διαφορές ανάμεσα στις δύο οργανώσεις έγιναν αντιληπτές στο Α' Πανσπουδαστικό Συνέδριο, που διοργανώθηκε το 1957. Σε σχετικό άρθρο η εφημερίδα Μακεδονία σημείωνε: «Η κυβέρνησις χρηματοδοτεί την ΕΦΕΠΘ διαιρούσα ούτω τους φοιτητάς εις δύο αντιμαχόμενας παρατάξεις».³⁵ Ο Χ. Παπαδόπουλος, πρόεδρος της ΕΦΕΠΘ, προκειμένου να επιβεβαιώσει το κύρος της ένωσης που εκπροσωπούσε, ανάφερε κατά τη διάρκεια των διεργασιών ότι η ΕΦΕΠΘ είναι η επίσημη οργάνωση του κράτους στο Πανεπιστήμιο, αφού χρηματοδοτείται από αυτό.³⁶ Ο πρόεδρος της ΦΕΠΘ αντέδρασε και ανάφερε ότι η ΦΕΠΘ ποτέ δεν χρηματοδοτήθηκε από το κράτος, παρά το γεγονός ότι είχε ζήτησε χορηγία από τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος, Παπαρηγόπουλο, προκειμένου να εκπροσωπηθεί στο συνέδριο.³⁷ Παράλληλα, κατά τη διάρκεια του συνεδρίου αναγνώστηκε το πρακτικό της συνάντησης που είχε διεξαχθεί τους προηγούμενος μήνες ανάμεσα στη ΔΕΣΠΑ και την ΕΦΕΠΘ για τη δημιουργία Εθνικής Φοιτητικής Οργάνωσης, πρακτικό το οποίο είχε δημοσιευτεί και στα Φοιτητικά Γράμματα.³⁸ Και εκεί ο πρόεδρος της ΦΕΠΘ εξέφρασε τη διαφωνία του, καθώς θεωρούσε ότι θα έπρεπε να δημοσιευτεί και σε άλλα φοιτητικά έντυπα.³⁹ Και οι δύο ενώσεις κατά τη διάρκεια του συνεδρίου έθεσαν προς ψήφιση διάφορα ζητήματα σε σχέση με φοιτητικές εκπτώσεις, το Κυπριακό, ακόμη και για το παράνομο

³² Τα Φοιτητικά Γράμματα, τεύχ. 1, 28.

³³ Τα Φοιτητικά Γράμματα, τεύχ. 2 (Απρίλιος 1955): 65.

³⁴ Τα Φοιτητικά Γράμματα, τεύχ. 2, 65.

³⁵ Μακεδονία, 3/12/1957.

³⁶ Μακεδονία, 3/12/1957.

³⁷ Μακεδονία, 3/12/1957.

³⁸ Μακεδονία, 3/12/1957.

³⁹ Μακεδονία, 3/12/1957.

ΚΚΕ.⁴⁰ Επιπλέον, η ΕΦΕΠΘ καταγήφισε πρόταση της ΦΕΠΘ για αύξηση των αποδοχών του βιοηθητικού διδακτικού προσωπικού. Η αιτιολογία ήταν ότι με την αύξηση αυτήν θα επιβάλλονταν πιθανώς έκτακτες εισφορές στους φοιτητές.⁴¹ Η ΦΕΠΘ κατά το προηγούμενο διάστημα είχε εκδώσει ανακοινώσεις με τις οποίες στήριζε την απεργία που είχε κηρύξει το βιοηθητικό προσωπικό του Πανεπιστημίου.⁴² Το Α' Πανσπουδαστικό Συνέδριο καλύφθηκε τόσο από τα Φοιτητικά Γράμματα, όσο και από το περιοδικό που βρισκόταν κοντά στην ΦΕΠΘ, την Παμφοιτητική, που εκδόθηκε υπό «επίκαιρον αγωνιστική διάθεση».⁴³

Στα φοιτητικά πράγματα της πόλης, μάλλον τον πρώτο λόγο είχε η ΕΦΕΠΘ. Ωστόσο, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι, καθώς τα διασωθέντα τεκμήρια προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από τον χώρο της. Η εν λόγω ένωση δεν ήταν αρραγής, καθώς ανέδειξε αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό της, αν και δεν διαφαίνεται κάποια ιδεολογική χροιά σε αυτές τις εσωτερικές διαφορές. Για παράδειγμα, το 1957, πέντε από τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου παραλίγο να αποσχιστούν, με ειδησεογραφικά άρθρα να σημειώνουν ότι σχεδίαζαν την ίδρυση νέας οργάνωσης. Τελικά, επιτεύχθηκε η σύγκλιση και η συμφιλίωση στο Δ.Σ.⁴⁴ Ο ημερήσιος τύπος της πόλης παρακολουθούσε και πρόβαλε τακτικά τις δράσεις της ΕΦΕΠΘ, ενώ μια σειρά από κρατικές δράσεις υλοποιούνταν μέσω της φοιτητικής αυτής ένωσης. Η ΕΦΕΠΘ ήταν αυτή που συγκέντρωσε για λογαριασμό του ΟΑΣΘ τα δικαιολογητικά για τα φοιτητικά εισιτήρια και παρέδωσε τα τελευταία στους δικαιούχους τους.⁴⁵ Οι εφημερίδες παρακολούθουσαν τα πανεπιστημιακά νέα, ο τύπος κάλυπτε τις εκδηλώσεις και των δύο ενώσεων αλλά και των επιμέρους φοιτητικών συλλόγων καθώς και τις αρχαιρεσίες τους, παρουσιάζοντας τους εκλεγμένους και ανακοινώνοντας τις ημερομηνίες των συνελεύσεων τους, ενώ παράλληλα δημοσίευε φωτογραφίες από τις ορκωμοσίες κάθε σχολής. Συχνά οι αντίστοιχες στήλες είχαν τον τίτλο «Πανεπιστημιακά ή Φοιτητικά Νέα».

Σε κάθε περίπτωση, κομβικό σημείο της δράσης και των δύο φοιτητικών ενώσεων αποτελούσε το Κυπριακό. Ανάλογα με την πορεία του Κυπριακού και οι δύο ενώσεις εξέδιδαν σχετικές ανακοινώσεις. Στην πραγματικότητα διαμέσου του Κυπριακού και των σχετικών κινητοποιήσεων επιτελέστηκε η προσέγγιση των δύο ενώσεων και παράλληλα η μαζικοποίηση τους. Η ΕΦΕΠΘ από το 1955 ήδη κοινοποιούσε ψηφίσματα τα οποία δημοσιεύονταν και στον ημερήσιο τύπο. Σε ένα από αυτά διαμαρτύρεται προς όλο τον πολιτισμένο κόσμο για τον βάρβαρο και ανελεύθερο τρόπο με τον οποίο η αγγλική κυβέρνηση συμπεριφέρεται στους Κύπριους, ενώ ταυτόχρονα, στο ίδιο ψήφισμα, ζητούσε από την ελληνι-

⁴⁰ *Μακεδονία*, 3/12/1957, ενδεικτικά: «Η ΦΕΠΘ εζήτησεν επίσης την καθιέρωσιν εξορμήσεων [...] εξεδήλωσε [η ΦΕΠΘ], δια ψηφίσματος της, την συμπαράσταιν αυτής προς την "Ενωσιν Κυπρίων Φοιτητών", καταδίκασε δε την στάσιν του ΚΚΕ έναντι του κυπριακού, κατόπιν ψηφιοφορίας επί προτάσεως γενομένης υπό του φοιτητού κ. Μπρατάκου. Επί προτάσεως του ίδιου φοιτητού, περί εκδόσεως ψηφίσματος διαμαρτυρίας κατά της στάσεως των οργάνων της τάξεως εις φοιτητικά συλλαλητήρια υπέρ της Κύπρου, η φοιτητική ένωσης [και πάλι εννοεί τη ΦΕΠΘ] εξέφρασε την αντίθετον αυτής άποψιν, υποστηρίζασα ότι οι αστυνομικοί δεν δρουν δι ιδίας αυτών πρωτοβουλίας, αλλά κατόπιν ανωτέρων διαταγών».

⁴¹ *Μακεδονία*, 3/12/1957.

⁴² *Μακεδονία*, 28/3/1957.

⁴³ *Μακεδονία*, 17/11/1957.

⁴⁴ *Μακεδονία*, 17/11/1957.

⁴⁵ *Μακεδονία*, 24/11/1957.

κή κυβέρνηση να τους συμπαρασταθεί και να τους ενισχύσει με κάθε τρόπο.⁴⁶ Στην ίδια γραμμή κινείται και η ΦΕΠΘ, η οποία συχνά συνεδρίαζε εκτάκτως σε κρίσιμες στιγμές του Κυπριακού και εξέδιδε και εκείνη ψηφίσματα. Η ΦΕΠΘ κατήγγειλε σε όλο τον «πολιτισμένο» κόσμο τις βρετανικές τακτικές και απαιτούσε από την ελληνική κυβέρνηση να υποβάλλει προσφυγή στον ΟΗΕ, αλλά, σε αντίθεση με την ΕΦΕΠΘ, συνέχαιρε την κυβέρνηση για τη στάση της στο Κυπριακό.⁴⁷

Εκτεταμένες και βίαιες συμπλοκές ανάμεσα στην αστυνομία και τους φοιτητές εκδηλώθηκαν στη Θεσσαλονίκη τον Μάρτη του 1957, την ημέρα της εκτέλεσης του 19χρονου Κυπρίου Ευαγόρα Παλλικαρίδη, καθώς και τις επόμενες ημέρες. Το γεγονός καλύφθηκε από τον τύπο με πρωτοσέλιδα και εκτενή άρθρα. Οι φοιτητές διαμαρτυρήθηκαν τόσο σε σχέση με τη βρετανική απόφαση για τον απαγχονισμό του Παλλικαρίδη, όσο και για τη στάση της αστυνομίας, με την οποία τελικά ενεπλάκησαν.⁴⁸ Η εφημερίδα Μακεδονία έκανε λόγω για αιματοκύλισμα.⁴⁹ Κατά τη διάρκεια της συμπλοκής η αστυνομία συνέλαβε αρκετούς από τους φοιτητές, τους οποίους θεώρησε πρωταίτιους των γεγονότων. Ανάμεσα στους συλληφθέντες υπήρχαν και μέλη της ΕΦΕΠΘ, τα οποία υποστήριξε το τμήμα πρόνοιας της Ένωσης.⁵⁰ Οι φοιτητές ζήτησαν και πήραν πενθήμερη αναβολή. Την ίδια μέρα, η νομαρχία Θεσσαλονίκης ανακοίνωσε: «οι φοιτηταί του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης [...] παρά τας απαγορευτικάς διαταγάς της Κυβερνήσεως και τας συστάσεις τους Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου και Διευθύνσεως Αστυνομίας περί μη συγκροτήσεως παρανόμων συγκεντρώσεων και εκδηλώσεων επέχρισαν σήμερον αλλεπάλληλους εξόδους εκ του πανεπιστημιακού χώρου προς δημιουργία αναταραχών ανά την πόλιν. [...] Επαναλαμβάνομεν διαταγάς περί απαγορεύσεως πάσης διαδηλώσεως και συγκεντρώσεως. Συγκροτηθούμεναι τοιαύται παρανόμως θα διαλυθσί δια παντός μέσου».⁵¹ Κατά τη διάρκεια της δίκης, ως μάρτυρες κατηγορίας εμφανίστηκαν αστυνομικοί, ενώ ως μάρτυρας υπεράσπισης ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου. Ισχυρίστηκε ότι συμβούλεψε τους φοιτητές να μην κάνουν διαδήλωση και ότι ο ίδιος τη στιγμή της διαδήλωσης και της συμπλοκής ήταν απασχολημένος σε συνέλευση καθηγητών. Ανακοίνωσε στην Έδρα ότι κατά τη διάρκεια της συνέλευσης ενημερώθηκε για τις εξελίξεις στη διαδήλωση, ενώ αντέκρουσε τις κατηγορίες περί λιθοβολισμού αστυνομικών από τους φοιτητές, ισχυριζόμενος πως, αν

⁴⁶ Ελληνικός Βορράς, 3/4/1955: «[Η ΕΦΕΠΘ] διαμαρτύρεται προ όλον τον πεπολιστισμένον κόσμον διά τα βάρβαρα και ανελεύθερα μέσα με τα οποία η αγγλική κυβέρνησης προσπαθεί να καταπνίξῃ την υπέρ της ελευθερίας κραυγήν των αγωνιζόμενων Κυπρίων [...]. Χαιρετίζει με ενθουσιασμό τους νέους αγώνας των αδελφών Κυπρίων [...]. Αξιοί από την ελληνικήν Κυβέρνησον όπως συμπαρασταθή και ενισχύση παντοιοτρόπως τους αγώνας των αδελφών Κυπρίων».

⁴⁷ Ελληνικός Βορράς, 8/4/1955: «Το Συμβούλιον της Φοιτητικής Ενώσεως Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης συνελθόν εκτάκτως άμα τω αγγέλματι της λήψεως νέων καταπιεστικών μέτρων εναντίον του αγωνιζομένου λαού της Κύπρου, υπό των καταπατητών των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των ατομικών ελευθεριών Βρετανών και ερμηνεύον τα αισθήματα πάντων των Ελλήνων Φοιτητών Θεσσαλονίκης. 1) Εκφράζει εις τους αδελφούς Κυπρίους την απόλυτον συμπαράστασιν του [...]. 2) Καταγγέλει ενώπιον της πεπολιτισμένης ανθρωπότητας τα στυγνά δικτατορικά και βάρβαρα μέτρα των Βρετανών [...]. 3) Συγχαίρει την ελληνικήν Κυβέρνησιν και την Εθναρχίαν Κύπρου διά τους αγώνας των [...]. 4) Απαιτεί από την ελληνικήν Κυβέρνησον όπως καταβάλλει νέαν προσφυγήν εις τον Οργανισμόν Ηνωμένων Εθνών».

⁴⁸ Μακεδονία, 15/3/1957.

⁴⁹ Μακεδονία, 15/3/1957, «Αιματηρά συμπλοκή εις το Πανεπιστήμιον μεταξύ φοιτητών και αστυνομικών οργάνων. Άγριος λιθοβολισμός εκατέρωθεν επί ώρας».

⁵⁰ Μακεδονία, 15/3/1957.

⁵¹ Ελληνικός Βορράς, 15/3/1957.

κάτι τέτοιο συνέβη, προερχόταν από εξωπανεπιστημιακούς. Και ο Πρύτανης, Στ. Παξινός και ο Αντιπρύτανης, Κακριδής, έκαναν έκκληση στην Έδρα να λάβει υπόψη της ότι πρόκειται για νεολαίους, γεγονός που δεν θα έπρεπε να λησμονηθεί, και ότι οι ενέργειές τους αφορούσαν το εθνικό ζήτημα.⁵² Εν τέλει όλοι οι φοιτητές απαλλάχτηκαν από τις κατηγορίες.⁵³

Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό κλίμα οι δύο φοιτητικές ενώσεις της Θεσσαλονίκης αποφάσισαν να αυτοδιαλυθούν και να σχηματίσουν από κοινού τη ΦΕΑΠΘ. Το 12^ο τεύχος του περιοδικού Φοιτητικά Γράμματα, το πρώτο τεύχος δηλαδή μετά την ίδρυση της ΦΕΑΠΘ, ξεκινάει με τη λέξη: «Ενωθήκαμε!» και συνεχίζει: «Παλιότερα ήταν ευχή, τώρα είναι πραγματικότητα». ⁵⁴ Τονίζεται ότι η σύζευξη των δύο ενώσεων ήταν παλιό αίτημα και ανακοινώνει την επικείμενη γενική συνέλευση. Λίγους μήνες νωρίτερα η ΦΕΑΠΘ είχε δημιουργηθεί από την αυτοδιάλυση των ΦΕΠΘ και ΕΦΕΠΘ. Από την άνοιξη του 1958 είχε ανακοινωθεί η πρόθεση για τη δημιουργία μιας κοινής ένωσης.⁵⁵ Οι φοιτητές κοινοποιούσαν την εκτίμησή τους ότι η ύπαρξη δύο ενώσεων ήταν καταστρεπτική καθώς οδηγούσε σε κατάτμηση της φοιτητικής δραστηριότητας. Τελικά, το φθινόπωρο του 1959 κατατέθηκε στο Πρωτοδικείο το καταστατικό της ΦΕΑΠΘ,⁵⁶ αν και ο σύλλογος λειτουργούσε από νωρίτερα, θέτοντας πλέον υπό την αιγίδα της το περιοδικό Φοιτητικά Γράμματα.⁵⁷ Σκοποί της ένωσης, με βάση το καταστατικό ήταν, πρώτον, «η προστασία, εξύψωσις και εξυπηρέτησις των εθνικών δικαίων και των ηθικών αξιών της Πατρίδος, της Θρησκείας, της Δικαιοσύνης και της Ελευθερίας»· δεύτερον, «η δια παντός νομίμου μέσου δια συνεργασίας μετά των Πανεπιστημιακών Αρχών προώθησις και λύσις των εκάστοτε φοιτητικών προβλημάτων και η ενίσχυσης των εχόντων ανάγκην φοιτητών»· και τρίτον, «η προβολή του φοιτητού εις την Κοινωνίαν ως υγιούς και ζωτικού αυτής κυττάρου δια πνευματικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων ως και διά της παροχής πάσης δυνατής αρωγής εις κοινωνικάς εκδηλώσεις αλληλεγγύης (εχούσας ευρύν βάθρον)». ⁵⁸ Φυσικά, όπως σχολιάστηκε και παραπάνω σχετικά με τα καταστατικά όλων των συλλόγων, έτσι και το καταστατικό της ΦΕΑΠΘ υπογράμμιζε ότι η ένωση δεν ασχολείται με πολιτικά ζητήματα και δεν έχει καμιά εξάρτηση από κανέναν φορέα εκτός του Πανεπιστημίου.⁵⁹ Σύμφωνα με το ίδιο περιοδικό, τους τέσσερις πρώτους μήνες από την ίδρυση της ΦΕΑΠΘ έγιναν μέλη της 1500 φοιτητές ενώ το Πανεπιστήμιο αριθμούσε περίπου 6000 φοιτητές.⁶⁰ Μία από τις πρώτες αποφάσεις της διοικητικής επιτροπής της ΦΕΑΠΘ ήταν και η δημιουργία Πιστωτικού Φοιτητικού Ιδρύματος με σκοπό την οικονομική στήριξη (με τη μορφή δανείου) των άπορων φοιτητών.⁶¹ Η χορήγηση των δανείων γινόταν απευθείας από τα γραφεία της ΦΕΑΠΘ και

⁵² Στο ίδιο: «Πρύτανις: Δεν πρέπει να λησμονούμεν, ότι είναι νέοι» και παρακάτω: «Κακριδής: [...] Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι η ταραχή έγινε κατ' αρχήν υπαιτιότητι των φοιτητών οι οποίοι όμως είχαν είς τας εκδηλώσεις των εθνικά κίνητρα».

⁵³ Ελληνικός Βορράς, 20/3/1957.

⁵⁴ Τα Φοιτητικά Γράμματα, τεύχ. 12 (Απρίλιος 1959).

⁵⁵ Μακεδονία, 13/4/1958.

⁵⁶ Καταστατικό ΦΕΑΠΘ.

⁵⁷ Από το 12^ο τεύχος των Φοιτητικών Γραμμάτων κ.ε.

⁵⁸ Καταστατικό ΦΕΑΠΘ.

⁵⁹ Καταστατικό ΦΕΑΠΘ.

⁶⁰ Φοιτητικά Γράμματα, τεύχ. 12.

⁶¹ Φοιτητικά Γράμματα, τεύχ. 12.

συχνά η κατάσταση στην οποία αναγράφονταν οι δικαιούχοι δημοσιευόταν επίσημα σε δημόσιο χώρο.⁶²

Το φθινόπωρο και τον χειμώνα του 1960 η κατάσταση ανάμεσα στους αντιμαχόμενους χώρους πολώθηκε αρκετά ακολουθώντας το τεταμένο πολιτικό κλίμα της εποχής. Ένα από τα ζητήματα που προκαλούσαν διαμάχη ήταν εκείνο που αφορούσε την αναδιοργάνωση της ΦΕΑΠΘ. Το ζήτημα τέθηκε με αφορμή ένα άρθρο του κεντρώου Ντίνου Τριαρίδη στην εφημερίδα *Φοιτητική*.⁶³ Ο Τριαρίδης πρότεινε τροποποιήσεις στο οργανωτικό σχήμα της ΦΕΑΠΘ. Στο επόμενο φύλλο της ίδιας εφημερίδας αποτίμησαν και σχολίασαν αυτές τις προτάσεις ο πρόεδρος της ΦΕΑΠΘ, Ι. Χριστάκης και ο γενικός γραμματέας της ΦΕΑΠΘ, Ι. Παπαδημόπουλος.⁶⁴ Ο πρόεδρος της ΦΕΑΠΘ αναγνώρισε τα προβλήματα που αναφέρονται στο άρθρο, ωστόσο διαφώνησε με ορισμένες προτάσεις του συνομιλητή του.⁶⁵ Στο ίδιο φύλλο φιλοξενήθηκαν και οι απόψεις ορισμένων προέδρων φοιτητικών συλλόγων σχετικά με το ζήτημα. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο καθένας από αυτούς υποστήριζε ή κατέκρινε τις θέσεις του Τριαρίδη ανάλογα με τον πολιτικό χώρο στον οποίο ανήκε.

Το 1960 πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη το Γ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο. Η διοργάνωσή του είχε απασχολήσει τους προηγούμενους μήνες τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της ΦΕΑΠΘ. Το συνέδριο είχε δρομολογηθεί να διεξαχθεί το διάστημα 17-23 Δεκεμβρίου 1960. Στην πραγματικότητα όμως το συνέδριο είχε σε μεγάλο βαθμό σχεδιαστεί από την ΕΚΟΦ, είχε χρηματοδοτηθεί από την κυβέρνηση και κεντρικός στόχος ήταν να ελεγχθεί πλήρως από τους φοιτητές του πολιτικού χώρου της Δεξιάς.⁶⁶ Η στοχοθεσία του συνεδρίου σε επίπεδο προγραμματικό ήταν προφανής με βάση το πρόγραμμα του συνεδρίου. Πέρα από τον απολογισμό και τις οργανωτικές συνεδριάσεις, τους συνέδρους απασχόλησαν η ανθελληνική προπαγάνδα εσωτερικού και εξωτερικού, οι πνευματικές σχέσεις με τον ελληνισμό του εξωτερικού, η Κύπρος, η Βόρεια Ήπειρος κ.ά.⁶⁷ Από το συνέδριο αποκλείστηκαν οι εφημερίδες Αυγή και Πανσπουδαστική και οι εκπρόσωποι της ΕΔΑ, των φοιτητικών ενώσεων της Τουρκίας, της Αλβανίας και της Βουλγαρίας.⁶⁸ Οι φόβοι και οι ενστάσεις που διατυπώθηκαν πριν την έναρξη του συνεδρίου δεν άργησαν να επιβεβαιωθούν, καθώς από τη δεύτερη μέρα ο βίαιος εξτρεμισμός μελών της ΕΚΟΦ ήταν συνεχής. Όπως θυμάται ο Αλέκος Γρίμπας, παρών στο συνέδριο και θύμα της βίας της ΕΚΟΦ: «τα πάντα είχαν προετοιμαστεί με ακρίβεια. Η ΕΡΕ είχε μοιράσει κάρτες εισόδου με εντολή να χειροκροτούν συνεχώς, να φωνάζουν και να βρίζουν όποιον αντιφρονούντα τολμούσε να μιλήσει, χωροφύλακες ένστολοι στις σκάλες».⁶⁹ Κατά τη δεύτερη μέρα του συνεδρίου

⁶² Ενδεικτικά: *Μακεδονία*, 19/3/1961.

⁶³ *Φοιτητική*, φ. 1.

⁶⁴ *Φοιτητική*, φ. 2. Ο Ιωάννης Χριστάκης, Πρόεδρος της ΦΕΑΠΘ κατά το διάστημα 1960-1961 ήταν φοιτητής της Ιατρικής σχολής και μέλος της ΕΡΕΝ και της ΕΚΟΦ, βλ. Θεόφιλος (Λάκης) Ιωαννίδης, Το κίνημα της ελληνικής νεολαίας (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1973), 433. Επισ., βλέπουμε ότι στο Δ.Σ. του 1960 υπήρχαν εκλεγμένοι φοιτητές όπως ο παραπάνω από τον πολιτικό χώρο της ΕΚΟΦ και άλλοι (όπως ο Ντ. Τριαρίδης, Β' αντιπρόεδρος τότε και εκδότης της «Φοιτητικής») από τον κεντρώο χώρο.

⁶⁵ *Φοιτητική*, φ. 2: «Οπωσδήποτε η αλλαγή του παρόντος συστήματος κατέστη αναγκαία και μελετάται από την ΦΕΑΠΘ. [...] Η άποψη περί συστάσεως Φοιτητικού Κοινοβουλίου είναι ανεδαφική και άσκοπος. [...] Είναι μια περιττή πολυτέλεια, που μάλλον θόρυβο θα δημιουργεί, παρά ουσιαστική προσφορά».

⁶⁶ Πουλιάνας, «Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών», 83.

⁶⁷ Πρόγραμμα συνεδρίου, Αρχείο γράφοντος.

⁶⁸ Πουλιάνας, «Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών», 84.

⁶⁹ Αλέκος Γρίμπας, 65 χρόνια Αριστερά (Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2019), 85-87.

ξυλοκοπήθηκε ο Ανδρέας Λεντάκης από ομάδα τριάντα ΕΚΟΦιτών και ο Αλέκος Γρίμπας που έσπευσε να τον βοηθήσει. Στη συνέχεια, συνελήφθησαν και οι δύο και οδηγήθηκαν στο τρίτο αστυνομικό τμήμα.⁷⁰ Οι ξυλοδαρμοί επεκτάθηκαν και σε άλλους δημοκρατικούς φοιτητές την ίδια αλλά και τις επόμενες ημέρες.⁷¹ Σε συνέχεια της πρότερης απαγόρευσης κάλυψης του συνεδρίου κατατέθηκε πρόταση του προεδρείου που ελεγχόταν από την ΕΚΟΦ για ψήφισμα εναντίον των εφημερίδων Αυγή, Μακεδονία και Πανσπουδαστική.⁷² Σταδιακά, όσοι φοιτητές δεν ανήκαν στην ΕΚΟΦ και την EPEN αποχώρησαν από το συνέδριο. Το βράδυ της τελευταίας μέρας του συνεδρίου οι σύνεδροι που ήταν υπό την επιρροή της ΕΚΟΦ παραβρέθηκαν σε δεξίωση στο «Κυβερνείο» από τον υπουργό Βορείου Ελλάδος, Αύγουστο Θεολογίτη, παρουσία σύσσωμης της πολιτικής και πνευματικής ελίτ της Θεσσαλονίκης.⁷³ Μετά από αυτήν τη δεξίωση μέλη της ΕΚΟΦ επιτέθηκαν βίαια στα γραφεία της εφημερίδας Μακεδονία. Η επίθεση παρουσιάστηκε από τους ίδιους ως διαμαρτυρία για την κάλυψη του συνεδρίου από την εφημερίδα.⁷⁴

Το πολιτικό σκηνικό ήταν ιδιαίτερως πολωμένο, η διαπάλη στους φοιτητικούς χώρους ήταν συνεχόμενη και οι μάχες δίνονταν σχεδόν κάθε μέρα από τις συνελεύσεις μέχρι τα φοιτητικά στέκια της πόλης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το εξής: Στις 14 Απριλίου 1962 ο πρόεδρος του Συλλόγου Φοιτητών Νομικής Αθηνών "η Θέμις", Δημοσθένης Παπαδήμας, και ο Γιάνης Γιανουλόπουλος, εκπρόσωπος της ΔΕΣΠΑ, βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη στα πλαίσια της φοιτητικής εβδομάδας. Εξαιτίας ενός επεισοδίου στην Αθήνα, οι φοιτητές της ΦΕΑΠΘ κάλεσαν σε συγκέντρωση-εκδήλωση στον χώρο του Πανεπιστημίου.⁷⁵ Υπό την παρουσία του πρύτανη Ιωάννη Κορωναίου και του τέως πρύτανη Γεώργιου Βάρβογλη, οι φοιτητές της ΕΚΟΦ άρπαξαν το μικρόφωνο από τον Παπαδήμα χωρίς να του επιτρέψουν να ολοκληρώσει την ομιλία του. Θρυαλλίδα για την πράξη της ΕΚΟΦ αποτέλεσε η φράση του ομιλητή ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών εξαιτίας της αστυνόμευσης θύμιζε γερμανικό γκέτο.⁷⁶ Την αρπαγή του μικροφώνου ακολούθησαν συμπλοκές. Ο

⁷⁰ Γρίμπας, 65 χρόνια Αριστερά, 86.

⁷¹ «Κάθε φορά που τολμούσε ένας αντιφρονών να μιλήσει, έβριζαν οι εκλεγμένοι σύνεδροι και οι χειροκροτητές οι εφοδιασμένοι με κάρτες από την EPE, αν συνέχιζαν αυτός και οι αντιφρονούντες, ακολουθούσε επίθεση και ξυλοδαρμός», Γρίμπας, 65 χρόνια Αριστερά, 86.

⁷² Πουλιάνας, «Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών», 86.

⁷³ Μακεδονία, 24/12/1960.

⁷⁴ Μακεδονία, 24/12/1960. Σε όλο το εξώφυλλο της Μακεδονίας κατηγορείται η EPE και οι φοιτητές-μέλη της νεολαίας της. Η ίδια η εφημερίδα παρουσίασε το γεγονός ως εξής: «Την 9.30 νυκτερινήν εκατόν περίπου σύνεδροι του Πανσπουδαστικού συνεδρίου [...] εν διαδηλώσει εισώρυμσαν εις τα γραφεία της 'Μακεδονίας' και ήρχισαν να υβρίζουν και να απειλούν τον αρχισυντάκτη της κ. Ι. Ιωαννίδην και τους ευρισκομένους κατ' εκείνην την ώραν εις αυτά συντάκτας. Οι επιδρομείς έξαλλοι ύβριζον και εχειρονόμουν εν χορώ, ώθησαν συντάκτας, εβιαιοπράγησαν κατ' αυτών και γενικώς ετήρησαν τοιαύτην πρωτοφανή στάσιν, ώστε να δεικνύουν ότι είναι έτοιμοι να καταστρέψουν τα γραφεία της εφημερίδος. Συνέλαβον έναν εκ των συντακτών εκ του λαϊμού, υβρίζοντες συγχρόνως αυτόν [...] η μανία όμως των επιτιθέντων ήτο τόση, ώστε εις την επιθετικήν των ενέργειαν, έθραυσαν κρύσταλλα των γραφείων της 'Μακεδονίας' και ένα υαλοπίνακα μεγάλου παραθύρου. Μετά των ύβρεων και απειλών των οι εισβολείς εκραύγαζον ότι προβαίνουν εις την επίθεσιν, διότι η 'Μακεδονία' ανέγραφεν ότι το Πανσπουδαστικόν συνέδριον είχε μεταβληθή εις κομματικήν παρασυναγωγήν της EPE. Συγχρόνως εκραύγαζον: 'Προδότες θα σας καθαρίσουμε'».

⁷⁵ Μωραϊτίδης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», 147. Οι φοιτητές πρότειναν να χρησιμοποιηθεί χώρος εντός του ΑΠΘ για τη διεξαγωγή της συγκέντρωσης. Η πρυτανεία αρνήθηκε να παραχωρήσει αίθουσα και οι φοιτητές αναγκάστηκαν να πραγματοποιήσουν τη συγκέντρωση στο πανεπιστημιακό γυμναστήριο μετά από σχετική άδεια της χωροφυλακής.

⁷⁶ Μωραϊτίδης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», 147.

Λάκης Ιωαννίδης, σημαίνον στέλεχος της ΕΚΟΦ, περιγράφει διαφορετικά τα γεγονότα, σε αντίθεση όχι μόνο με τις περιγραφές των υπολοίπων πρωταγωνιστών αλλά και με την κάλυψη του γεγονότος από τον Τύπο.⁷⁷ Ο Ιωαννίδης παρουσιάζει τη συγκέντρωση στο φοιτητικό γυμναστήριο ως κανονισμένη εκδήλωση της ΦΕΑΠΘ για την προβολή των φοιτητικών αιτημάτων.⁷⁸ Η ΕΚΟΦ κατηγόρησε τον Παπαδήμα ότι «ηθέλησε να δώσῃ πολιτικήν χροιάν εις την συγκέντρωσιν [...] έχων προφανώς ειδικάς εντολάς από εξωφοιτητικούς παράγοντας».⁷⁹ Τελικά, ακολούθησε μπαράς ανακοινώσεων, τόσο από την ΕΚΟΦ όσο και από την ελεγχόμενη ΦΕΑΠΘ.⁸⁰ Στη διαμάχη ενεπλάκησαν και οι αρχές της πόλης.

Ωστόσο, τα πράγματα σιγά σιγά άρχισαν να αλλάζουν στους συσχετισμούς εντός της ΦΕΑΠΘ. Ο ανένδοτος αγώνας, το έτος για την παιδεία και η αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού επηρέασαν έντονα τις φοιτητικές εξελίξεις. Όταν τελικά οι δημοκρατικοί φοιτητές κατάφεραν να πάρουν την πλειοψηφία στα διοικητικά σχήματα της ΦΕΑΠΘ, οι φοιτητές της Δεξιάς αναζητούσαν διάφορους τρόπους για να μην αναγνωρίσουν το εκλογικό αποτέλεσμα. Η μετατόπιση των φοιτητικών συσχετισμών συνδέεται με τις αλλαγές που συντελέστηκαν στον ευρύτερο κεντρικό πολιτικό χώρο αλλά κυρίως με τα κινήματα του 1-1-4 και του 15% και το κίνημα για την ειρήνη, τα οποία επέδρασαν καθοριστικά στους πανεπιστημιακούς χώρους και αναδείχθηκαν από τη νεολαία. Αποτέλεσμα αυτών ήταν ότι μέχρι και το 1964 οι φοιτητές που εκλέγονταν και συμμετείχαν στα διοικητικά συμβούλια της ΦΕΑΠΘ ήταν κοντά στον χώρο του Κέντρου αλλά και της Αριστεράς και αρκετοί στήριξαν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.⁸¹ Στον αντίποδα, η ΕΚΟΦ προσπαθούσε να ματαιώσει τις δράσεις τους. Συχνά, καταγγέλλονταν εκλογικές διαδικασίες και ορισμένα Διοικητικά Συμβούλια δεν αναγνωρίζονταν από τους αντιπάλους. Έτσι, μέλη της ΕΚΟΦ σε μία ανακοίνωση τους ανέφεραν:

Η νόμιμος διοίκησις της ΦΕΑΠΘ ανακοινώνει τα ακόλουθα: 1) Η εκπέπουσα διοίκησις, συνεχίζουσα τας παράνομους ενεργείας της, μετά την παταγώδη αποτυχίαν [...] διεξάγη σήμερον «εκλογάς» [...] δεν πρόκειται περί εκλογών αλλά περί «φάρσας» και κανείς φοιτητής, σεβόμενος εαυτόν, δεν πρέπει να μετέχῃ εις αυτάς. [...] 3) Καλούνται ότα τα μέλη να διαφωτήσουν τους φοιτητάς ώστε κανείς να μη πλησιάση εις τα κάλπας της εκπέπουσας διοικήσεως. Εκ της Διοικήσεως της ΦΕΑΠΘ.⁸²

⁷⁷ Μωραϊτίδης, «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα», 147 και Μακεδονία, 15/4/1962.

⁷⁸ Ιωαννίδης, *To κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, 47. Στη σελ. 48 παρουσιάζει και χαιρετισμό του πρύτανη Βάρβογλη.

⁷⁹ Ιωαννίδης, *To κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, 49.

⁸⁰ Ιωαννίδης, *To κίνημα της ελληνικής νεολαίας*, 50 κ.ε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσίαση του γεγονότος από τον ίδιο σε ένα άλλο βιβλίο του: «Έτυχε να μου ανατεθή η υπευθυνότητα του μικροφώνου [...] εστράφησαν εναντίον του Καραμανλή με σκληρές εκφράσεις και ύβρεις. Τους απαγόρευσα να συνεχίσουν, οπότε οργισμένες ομάδες κομμουνιστών και κεντρώον μ' επιτέθηκαν για να μου αποστάσουν το μικρόφωνο από τα χέρια», στο Λάκης Ιωαννίδης, Γιατί διαλέξαμε τον Κωνσταντίνο Καραμανλή (Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1976), 26.

⁸¹ Ενδεικτικά: «Η ΦΕΑΠΘ διερμηνεύοντας τα αισθήματα ολόκληρου του φοιτητικού κόσμου της Θεσ/νίκης εκφράζει την αγανάκτηση και τον αποτροπιασμό της για την αήθη δυσφημιστική επίθεση εναντίον του γενικού γραμματέα του υπουργείου Παιδείας κ. Ε. Παπανούτσου. [...] Η ΦΕΑΠΘ τους καλεί [σ.σ. εννοεί τους Παπανδρέου και Παπανούτσο] να συνεχίσουν ανεπηρέαστοι μέχρι τέλους τον αγώνα που ανέλαβαν για τον εκσυγχρονισμό της παιδείας και την εθνική αναγέννηση. Δια το Δ.Σ. της Φ.Ε.Α.Π.Θ», ΑΣΚΙ, Πολιτικές νεολαίες, Κωδικός τεκμηρίου 005.09.035.298.1.00021, 28/11/1964.

⁸² Τρικ, 3/4/1963, στην Ανακοίνωση σημειώνονται τα ονόματα φοιτητών της εποχής (κυρίως μέλη της ΕΚΟΦ) λέγοντας ότι τυχόν συμπερίληψη των ανωτέρω ονομάτων σε ψηφοδέλτια, θα είναι παρά τη θέληση τους και προς παραπλάνηση των φοιτητών, Προσωπικό Αρχείο Α.Α.

Η υπονόμευση των διοικητικών συμβουλίων από την ΕΚΟΦ οδήγησε τους φοιτητές του Κέντρου και της Αριστεράς να ασχοληθούν σταδιακά περισσότερο με την ΕΦΕΕ, αφήνοντας την ΦΕΑΠΘ στους φοιτητές που ανήκαν στη Δεξιά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι εκδηλώσεις της ΦΕΑΠΘ να έχουν φιλοκυβερνητικό χαρακτήρα. Στη Θεσσαλονίκη, μετά την ίδρυση της ΕΦΕΕ, ιδρύθηκε και το κλιμάκιο της ΕΦΕΕ στη Θεσσαλονίκη. Οι εκδηλώσεις της ΦΕΑΠΘ διεξάγονταν με την άδεια των πρυτανικών αρχών, ενώ εκείνες της ΕΦΕΕ συχνά απαγορεύονταν. Κατά τη διάρκεια των Ιουλιανών έγιναν μεγάλες κινητοποιήσεις στη Θεσσαλονίκη. Μετά τη δολοφονία του Πέτρουλα οργανώθηκε μεγάλη συγκέντρωση διαμαρτυρίας στον χώρο του Πανεπιστημίου.⁸³ Η ΦΕΑΠΘ λειτούργησε στο πλαίσιο των πολιτικών δικτύων του κράτους της εθνικοφροσύνης, ενώ το κλιμάκιο της ΕΦΕΕ Θεσσαλονίκης αντιμετώπιζε συχνά αποκλεισμούς.⁸⁴

Τους τελευταίους μήνες πριν το απρίλιανό πραξικόπημα το κλίμα στο Πανεπιστήμιο δεν θύμιζε σε τίποτα το 1962. Η είσοδος της αστυνομίας για τη διάλυση των κινητοποιήσεων ήταν διαρκής. Το ίδιο και οι βίαιες ενέργειες της ΕΚΟΦ που διέλυσε συνελεύσεις και συγκεντρώσεις. Ένα τέτοιο επεισόδιο συνέβη δύο μήνες πριν το πραξικόπημα στη Φιλοσοφική σχολή, ενώ μία από τις «εισόδους της αστυνομίας» στον χώρο του Πανεπιστημίου έγινε μερικές εβδομάδες πριν τη δικτατορία, με την είσοδο πολλών δεκάδων αστυνομικών στον χώρο του Αριστοτελείου και τις συλλήψεις φοιτητών.⁸⁵ Στις 31/3/1967, η ΕΦΕΕ κυκλοφόρησε διακήρυξη προς του Έλληνες φοιτητές, στην οποία αναφέρει: «Είναι γνωστά σ' όλους τα γεγονότα που συμβαίνουν τον τελευταίο καιρό στο πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Είναι γνωστό πως καταβάλλεται προσπάθεια να φιμωθεί το φοιτητικό κίνημα, να καταλυθούν τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα της ελεύθερης σκέψης και δράσης και της ανεμόδιστης συνδικαλιστικής μας οργάνωσης», ενώ παρακάτω καταγγέλλει τον διωγμό των εκλεγμένων συνδικαλιστών.⁸⁶ Τελικά, με τη επιβολή του καθεστώτος η ελεύθερη φοιτητική συλλογική δράση απονομιμοποιήθηκε, τα έντυπα κρίθηκαν παράνομα, όπως και η αυτόνομη δράση των συλλόγων.

Συμπερασματικά, παραπάνω, επιχειρήθηκε η ανάδειξη ενός κόσμου που ακολουθώντας την κεντρική πολιτική σκηνή μετασχημάτιζε τη δράση, τον λόγο και τα αιτήματα που άρθρωνε. Σκιαγραφήθηκε η διαρκής διαδικασία εξοικείωσης και οικειοποίησης θεσμών και πρακτικών και φανερώθηκε ένα πολύμορφο φοιτητικό μωσαϊκό, μέσα στο οποίο φοι-

⁸³ Μακεδονία, 24/7/1965.

⁸⁴ Για παράδειγμα βλ. το 1^ο φ. του περιοδικού Οι φοιτητές και η εποχή τους (11-12/1966) που εκδιδόταν υπό την ΕΦΕΕ. Στις σελίδες του φιλοξενήθηκε άρθρο με τίτλο: «‘σοβαροί εθνικόφρονες’ κρατικά λαχεία και ΦΕΑΠΘ» όπου οι αρθρογράφοι κατηγορούν τις πρυτανικές αρχές για «διωγμούς» στελεχών της ΕΦΕΕ σε αντίστοιχη με τις σχέσεις τους με τα στελέχη της ΦΕΑΠΘ καθώς επίσης στηλιτεύονταν και τους λεγόμενους «αντι-συλλόγους» που δημιουργούν άλλοι φοιτητές. Παράλληλα, παρουσιάζουν μία επιστολή με ημερομηνία 22/10/1966 προς τον υπουργό Οικονομικών Γ. Μελά σε σχέση με την οικονομική υποστήριξη της ΦΕΑΠΘ: «Θερμότατα σας παρακαλώ όπως εκ των Κρατικών Λαχείων ενισχύστε την Φοιτητικήν Ένωσις Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Πρόκειται περί του σοβαρώτερου Σωματείου Εθνικοφρόνων Φοιτητών προς τους οποίους αξίζει κάθε ενίσχυσις. Παρακαλώ να διαθέσετε ποσόν σοβαρόν», ΑΣΚΙ, Ψηφιακό Αποθετήριο, Κωδικός Τεκμηρίου: 12679.00001.

⁸⁵ Από την είσοδο της αστυνομίας τον Μάρτιο του 1967 προέκυψε πλούσιο φωτογραφικό υλικό το οποίο διασώζεται. Σχετικά με τη διάλυση της συνέλευσης του Συλλόγου Φοιτητών Φιλοσοφικής από φοιτητές που ανήκαν στην ΕΚΟΦ, φοιτητές του δημοκρατικού χώρου κυκλοφόρησαν κείμενο υπογραφών μερικές μέρες μετά καταγγέλλοντας το γεγονός και καλώντας του συμφοιτητές τους σε ευρύτερη συμμετοχή. Προσωπικό αρχείο γράφοντος.

⁸⁶ Προσωπικό Αρχείο Α.Α.

τητές όλων των πολιτικών χώρων ήταν φορείς ιδεολογίας και πολιτικής δράσης. Επιπλέον, όπως αναδείχθηκε, οι εντάσεις της φοιτητικής δράσης δεν αφορούσαν μόνο την πολιτική συγκυρία αλλά ήταν αλληλένδετες και με άλλα ζητήματα όπως η αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού, η αναγνώριση του εαυτού τους ως μια διαφορετική κοινωνική ομάδα ή άλλα σημαντικά φοιτητικά προβλήματα.

Σχηματικά μιλώντας, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 η συλλογική φοιτητική δράση άρχισε να χάνει τον έκτακτο χαρακτήρα που είχε μέχρι τότε. Ωστόσο, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας, αυτές οι δράσεις παρέμεναν υπό τον στενό έλεγχο των αρχών, είτε πρυτανικών, είτε κρατικών. Κινητήριος μοχλός υπήρξαν οι κινητοποιήσεις για το Κυπριακό, όπου νέοι όλων των πολιτικών αντιλήψεων έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Σταδιακά, οι φοιτητές εμπλούτισαν την ατζέντα των αιτημάτων τους με αιτήματα που αφορούσαν τη βελτίωση των σπουδών τους, τα δίδακτρα, τις παροχές και τα μαθήματα. Όμως, μέχρι και το 1960 δεν υπήρξε σταθερά υψηλή συμμετοχή και οι διεκδικήσεις χαρακτηρίστηκαν από εντάσεις και υφέσεις. Από τα τέλη του 1960 η φοιτητική δράση πολλαπλασιάστηκε. Αναδύθηκε ένα οργασμικό περιβάλλον με νέους συλλόγους, συνελεύσεις και κινητοποιήσεις. Τότε ξεπήδησαν και τα κινήματα του 1-1-4 και του 15%. Τα παραπάνω οδήγησαν και στην αλλαγή του περιεχομένου των διεκδικήσεων που τελικά έφτασε μέχρι και το αίτημα για εκδημοκρατισμό. Η συλλογική φοιτητική δράση γνώρισε κορύφωση, το κλίμα στα πανεπιστήμια υπήρξε εξαιρετικά πολωμένο και συνοδεύτηκε από πανσπερμία συλλόγων, εκδόσεων και κινητοποιήσεων έως την επιβολή της επτάχρονης Δικτατορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Ελληνόγλωσση

- Ασδραχάς, Σπύρος. «Η Νεότητα: Σταθερές και Ιδιοπροσωπείες». Στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις, επιμέλεια Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου, 11-13*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.
- Βαρών-Βασάρ, Οντέτ. *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*. Αθήνα: Εστία, 2009.
- Γκανούλης, Αθανάσιος. «Ακροδεξιές οργανώσεις και παρακράτος στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1949-1967». Διπλωματική εργασία, ΠΑΜΑΚ, Θεσσαλονίκη, 2016.
- Γρίμπας, Αλέκος. *65 χρόνια Αριστερά*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2019.
- Ιωαννίδης, Θεόφιλος (Λάκης). *To κίνημα της ελληνικής νεολαίας*. Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1973.
- Ιωαννίδης, Λάκης. *Γιατί διαλέξαμε τον Κωνσταντίνο Καραμανλή*. Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1976.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου, επιμ. *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.
- Κατσάπης, Κώστας. *Το «Πρόβλημα Νεολαία»*. *Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974*. Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις, 2013.
- Κορνέτης, Κωστής. *Τα παιδιά της Δικτατορίας, φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πόλις, 2015.
- Λάππας, Κώστας. *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: IAEN, 2009.

- Λιάκος, Αντώνης. *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Λωτός, 1988.
- Λιάκος, Αντώνης. Ο ελληνικός 20ός αιώνας. Αθήνα: Πόλις, 2019.
- Λυμπεράτος, Μιχάλης. «Νεανικοί αγώνες στις απαρχές της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1953)». Στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις, επιμέλεια Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου*, 76-93. Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.
- Μαυροσκούφης, Δημήτρης. *Τα "προοδευτικά ζιζάνια" των Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: από τον αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον μακαρθισμό του Εμφυλίου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2021.
- Μαχαίρα, Ελένη. *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου: Φωτογραφίες*. Αθήνα: ΙΑΕΝ, 1987.
- Μουδόπουλος, Σταύρος. Ελληνικές ενώσεις στη Χαιδελβέργη. *Ελληνικός Φοιτητικός Σύλλογος Χαιδελβέργης*. Ελληνική Κοινότητα Χαϊδελβέργης. Αθήνα: Νήσος, 2020.
- Μπάλτα, Αθανασία. «Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας της 4ης Αυγούστου. Προπαγάνδα κα πολιτική διαφώτιση. Μια αρχειακή έρευνα». Στο *Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου*, επιμέλεια Χάγκεν Φλάισερ και Νίκος Σβορώνος, 70-76. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1989.
- Μπέκας, Δημήτριος. «Η πολιτική και οργανωτική ανάπτυξη του ελληνικού φοιτητικού κινήματος κατά την προδικτατορική περίοδο. Τα τρία πρώτα Πανσπουδαστικά Συνέδρια (1957-1960)». *Μεταπυχιακή εργασία, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 2018.
- Μπολώσης, Μιχάλης. «Φοιτητικές-πολιτικές νεολαίες της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα, 1949-1981». Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2020.
- Μωραϊτίδης, Μιχάλης. «Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα: Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)». Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2015.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας. *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκης, 2003.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα. *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960, αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*. Επιμέλεια Πολίνα Ιορδανίδου, Άντα Κάπολα, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αγγελική Χριστοδούλου. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, INE/EIE, 2008.
- Παπανικολόπουλος, Δημήτρης. «Συνλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα: ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60». Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2014.
- Πετρίδης, Παύλος, επιμ. *E.O.N. Η φασιστική νεολαία του Μεταξά*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2000.
- Πουλιάνας, Χρήστος. «Εθνική Κοινωνική Οργάνωσις Φοιτητών (ΕΚΟΦ): Πρακτικές και πολιτική ιδεολογία του δεξιού εξτρεμισμού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1960-1967)». Αδημοσίευτη μεταπυχιακή διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2017.
- Σαΐν-Μαρτέν, Κατερίνα. *Λαμπράκηδες, Ιστορία μιας γενιάς*. Αθήνα: Πολύτυπο, 1984.
- Σερντεδάκης, Νίκος. «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μεταπολεμική Ελλάδα». Στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις, επιμέλεια Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, και Ιωάννα Παπαθανασίου*, 160-182. Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.
- Στεφανίδης, Ιωάννης. «Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος", 1958-1961». Μνήμων 29, (2008): 199-241.

- Στεφάνου, Στέφανος, και Ζήσιμος Συνοδινός. Τα αρχεία της EMIAN. Γενικό ευρετήριο. Αθήνα: EMIAN, 2010.
- Τζήκα, Θεοδώρα. «Το φοιτητικό κίνημα της Θεσσαλονίκης στο μετεμφυλιακό κράτος, 1950-1967: Συγκρότηση, αιτήματα, συλλογική δράση». Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, 2019.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. ΠΕΑΝ (1941-1945). Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, 2005.
- Χρηστίδης, Χρήστος. *O ανένδοτος αγώνας. Η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης 1961-1963*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018.
- Williams, Raymond. *Κοντούρα και ιστορία*. Αθήνα: Γνώση, 1994.

B. Ξενόγλωσση

- von der Goltz, Anna. *The Other '68ers: Student Protest and Christian Democracy in West Germany*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Klimke, Martin. *The Other Alliance: Student Protest in West Germany and the United States in the Global Sixties*. Princeton: Princeton University Press, 2009.
- Laqua, Daniel, και Nikolaos Papadogiannis. «Youth and internationalism in the twentieth century». *Social History* 48, 1 (2023): 1-16.
- Marwick, Arthur. *The sixties*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Papadogiannis, Nikolaos. *Militant around the clock? Left-Wing Youth Politics, Leisure, and Sexuality in Post-Dictatorship Greece, 1974-1981*. Oxford NY: Berghahn Books, 2015.
- Schildt, Axel, και Detlef Siegfried, επιμ. *Between Marx and Coca-Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980*. Oxford NY: Berghahn Books, 2006.

Αρχειακές πηγές και Τύπος

*Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Ψηφιακό Αποθετήριο
 Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας
 Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
 Ελληνικός Βορράς
 Μακεδονία
 Τα Φοιτητικά Γράμματα
 Φοιτητική*